

AVRUPA BİRLİĞİNDE İŞÇİLERİN SERBEST DOLAŞIMI VE TÜRK İŞÇİLERİNİN DURUMU

Uluç ÇAĞATAY*

Özet

Avrupa Birliği, bugünkü durumuna ulaşana kadar geçirdiği bütünleşme sürecinde çok önemli uygulama ve yenilikleri başarı ile ortaya koyabilmiştir. Avrupa bütünleşmesi içerisinde en önemli hususlardan bir tanesi de işçilerin serbest dolaşımıdır. Birlik içerisinde işçilerin serbest dolaşımı kavramından; üye ülke vatandaşlarının diğer üye devletlere serbestçe girebilmesi, oturabilmesi, işlere başvurabilmesi, mesleğini icra edebilmesi ve kaldıkları ülkelerin vatandaşlarıyla sosyal haklardan eşit bir biçimde yararlanması gibi durumlar anlaşılmaktadır. Son dönemlerde AB ile olan ilişkileri farklı boyutlara taşıyan Türkiye'nin işgücünün serbest dolaşımı konusunda Birlik ile arasında olan münasebetleri Ankara Antlaşmasının yapılması ve Katma Protokolün uygulanması ile başlamış, bunlara dayanılarak alınan Ortaklık Konseyi Kararları ve Avrupa Topluluğu Adalet Divanı kararları ile şekillenmiştir. Geline nokta Avrupa Birliği ve Türkiye Arasında en önemli müktesebat konularından birisi olan İşgücünün Serbest Dolaşımını hukuki belgeleri esas alarak inceleyen bu çalışmada önce konuya AB müktesebatı açısından yaklaşmış, ardından konunun Türkiye-AB ilişkileri açısından önemli görülen kısımlarına değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İşçilerin Serbest Dolaşımı, Avrupa Birliği, Türkiye

Abstract

The European Union successfully put forward significant applications and innovations during its integration process until it reached its current state. One of the important subjects in the European Integration is freedom of movement of workers. Inside the Union, from the notion of free movement of workers such condition as freedom of movements, freedom of establishment of member states in other member states, freely applying for jobs, freely practicing their jobs and benefitting equally from the social rights along the citizens of the resident states is understood. The relations with the Union about free movement of Turkey's workforce, whose relations with the EU recently moved to other levels, began with the Ankara Agreements and the application of the Additional Protocol and were shaped with the decision of

* Dr., Avrupa Birliği Anabilim Dalı, Avrupa Çalışmaları Programı, Dokuz Eylül Üniversitesi

Association Council and Court of Justice of The European Communities. In this study which examines the free movement of workforce, which is the most important acquis between the European Union and Turkey at this point, on the basis of legal documents, firstly the subject was approached from the acquis of the EU, and later the parts which were regarded important in terms of Turkey were mentioned.

Key Words: Free Movements of Workers, The European Union, Turkey

Giriş

Uluslararası ekonomik bütünleşmeler bütünleşme derecesine göre farklı türlerde olabilmektedir. Üye ülkeler arasında sadece ticaretin serbestleştirildiği, dolayısıyla aralarındaki kısıtlamaların kaldırıldığı bütünleşme türüne “Serbest Ticaret Bölgeleri” denilmektedir. Bu uygulamaların yanında üçüncü ülkelere karşı ortak gümrük tarifesinin uygulandığı sistem “Gümrük Birliği”, üretim faktörlerinin üye ülkeler arasında serbest dolaşımının da eklenmesiyle oluşan yapı ise “Ortak Pazar” olarak adlandırılmaktadır. Ortak Pazar aşamasından sonra ise ekonomi politikalarının yakınlaşması ve siyasi birliğe doğru giden yönelişler bulunmaktadır.

Dünya ölçeğinde en önemli bütünleşme hareketi olarak görülen Avrupa Topluluğunun amaçları, Topluluğu kuran anlaşmanın ikinci maddesinde şu şekilde açıklanmıştır. (EU-Eur-Lex a, 2008: 15) Bir ortak pazarın kurulması, üye ülkelerin ekonomi politikalarının zaman içerisinde yakınlaştırılması, ekonomik aktivitelerin topluluğun bütünü içerisinde uyumlu hale getirilmesi ile sürekli ve dengeli yayılması, istikrarın artırılması, hayat standartlarının artırılması ve üye ülkeler arasında daha yakın ilişkilerin geliştirilmesidir.

Topluluğu kuran anlaşmanın üzerinden geçen yaklaşık 50 yıllık zaman dilimi içerisinde Avrupa Topluluğu yerini Avrupa Birliğine bırakmıştır. Bu süre zarfında gümrük birliği, ortak pazar aşamaları noktasında önemli gelişmeler kaydedilmiş, ekonomi politikalarının yakınlaştırılması konusunda mesafeler alınmış olup, siyasi birlik konusunun tartışılması aşamasına kadar gelinmiştir.

Bu gelişmeler içerisinde en önemli safhalardan birisi ortak pazar sürecidir. Avrupa Topluluğu içerisinde yapılan araştırmalar sonucunda üye ülkeler arasında üretim faktörü hareketliliğinin istenilen düzeyde olmaması Topluluğun amaçlarını gerçekleştirmesine engel oluşturmaktaydı. Bunların sonucunda; Tek Pazarın kurulması ve üye ülkeler arasında üretim faktörü hareketliliğinin önündeki fiziki, teknik ve mali engellerin kaldırılması yoluyla

iç pazarın düzgün bir şekilde işlemesi öngörülerek üretim faktörlerinin serbest dolaşımının sağlanmasına yönelik yasal düzenlemeler yapılmıştır. Avrupa Birliği içerisinde günümüz şartları için de önemli politika alanları haline gelen üretim faktörleri hareketliliği temelde malların, hizmetlerin, sermayenin ve işgücünün serbest dolaşımına yönelik düzenlemelerdir.

1. Avrupa Birliği Hukukunda Serbest Dolaşımın Unsurları

Avrupa Birliğinin en önemli hedeflerinden bir tanesi olan Tek Pazar hedefinin gerçekleşmesinde üretim faktörlerinin serbestisi büyük önem taşımaktadır. Bu faktörler aslına bakıldığında birbirinden ayrılamaz parçalar olmakla birlikte birbirini tamamlar niteliktedir. Bu nedenle AB içerisinde işgücünün serbest dolaşımı açıklanırken bu serbestinin diğer faktör hareketlilikleriyle birlikte ele alınması gerekmektedir.

1.1. Malların Serbest Dolaşımı

Bir Ortak Pazarın kurulması için ön şart, üretilen malların üye ülkelerin iç pazarlarına herhangi bir engelle karşılaşmadan transit geçebilmesi ve orada alıcı bulabilmesidir. (Çimen, 1996: 37) Malların serbest dolaşımı genel anlamda gümrük birliği fikrine dayanır. Gümrük Birliği, üye devletler arasında ithalat ve ihracata dayalı gümrük vergileri ile eş etkili resimleri kapsadığı gibi üçüncü ülkelere karşı ortak gümrük tarifesi uygulamayı da içerir. İç vergilerde ayrımcılığın yasaklanması, üye ülkeler arasında ortak ticaret politikalarının uygulanması, üçüncü ülkelerin damping ve sübvansiyonlarına karşı önlemlerin alınması da malların serbest dolaşımının kapsamına girmektedir. (Tekinalp vd, 2000: 305-315)

1.2. Hizmetlerin Serbest Dolaşımı

Hizmetler mallardan farklı olarak maddi özelliği olmayan ve saklanamama özelliği gösteren unsurlardır. Hizmetlerin serbest dolaşımı ile ilgili temel konular Topluluğu Kuran Antlaşmanın (AET Antlaşması) 59 ve 66. maddeleri arasında yer almaktadır. Topluluk hukukunda hizmetler, bir ücret karşılığı yapılan ve malların, sermayenin, kişilerin serbest dolaşımı kapsamında kalmayan ve sınai, ticari, zanaat ve serbest meslek faaliyetlerini içerir eylemler olarak tanımlanmaktadır. (EU-Eurlex a, 2008: 57)

1.3. Sermayenin Serbest Dolaşımı

Sermayenin serbest dolaşımının temel esasları anlaşmanın 67 ila 73. maddeleri arasında bulunmaktadır. Bu maddelerin açılımı ile bu başlığın ana hatları belirlenmiştir. Buna göre sermayenin serbest dolaşımının kapsamına ortaklık hisseleri, gayrimenkul yatırımlar, kıymetli evraklar, krediler, banka işlemleri, borsa işlemleri, ödünç kefalet ve garantiler girmektedir. (Tekinalp vd, 2000: 366)

Sermayenin serbest dolaşımı kapsamında, üye devletlerde ikamet eden diğer bir topluluk üyesi ülkenin vatandaşlarına ait sermayeye, milliyete, ikamet yerine veya yatırım yapıldığı yere ilişkin kısıtlamalar getirilmeyecektir. Sermayenin üye devletler arasındaki hareketine ilişkin günlük ödemeler de hiçbir kısıtlama olmadan yapılacaktır. (Karluk, 2002: 270)

1.4. İşçilerin Serbest Dolaşımı

İşçilerin serbest dolaşımının ana esasları Topluluğu kuran anlaşmanın 48-51. maddeleri arasında düzenlenmiştir. Daha sonraları çıkartılan ikincil hukuk kaynakları ile desteklenen bu hükümler ayrıca ATAD kararlarıyla da zenginleştirilerek önemli bir hacme ulaşmıştır. Genel anlamda üye ülke vatandaşları arasında ayırım gözetilmemesi esasına dayalı bu ilke ile ilgili temel yapılanmalara izleyen bölümlerde değinilecektir.

2. Avrupa Birliği Hukukunda İşçilerin Serbest Dolaşımı

2.1. İşçilerin Serbest Dolaşımının Aşamaları

Topluluğu kuran anlaşmanın ilgili maddeleri ve bunlara göre çıkartılan yasal düzenlemeler doğrultusunda işçilerin serbest dolaşımı, Konseyin 49. madde hükmüne göre çıkarttığı ve üye ülkelerde doğrudan uygulama gücüne sahip üç tüzük ile üç dönemde gerçekleşmiştir. (Günuğur, 1995: 205)

1. Dönem: 1 Eylül 1961 ile 30 Nisan 1964 arasını kapsayan dönemdir. Bu dönemde yapılacak uygulamalar 16 Ağustos 1961 tarihli 15/61 sayılı tüzük ile tespit edilmiştir. Bu tüzük ile öncelikli olarak ücret, iş koşulları eşitliği, işçi sendikalarına katılma işten çıkartma gibi anlaşmada belirtilmeyen durumlar ele alınmıştır. Bu dönemde serbest dolaşım hakkının söz konusu olabilmesi için üye devlette açık bir işin olması gerekmektedir. Açık bir işin olması kriteri ise, üye devletlerde iş ve işçi bulma kurumlarına bildirilen bir işe üç hafta içerisinde herhangi bir başvuruda bulunulmamasıdır.

2. Dönem: 1 Mayıs 1964 ile 8 Kasım 1968 tarihleri arasında kalan dönemdir. Bu dönemin öncelikleri 25 Mart 1964 tarihli 38/64 sayılı tüzük ile belirlenmiştir. Tüzüğe göre, işçilerin ve ailelerinin yer değiştirmelerine ve ikamet etmelerine getirilen kısıtlamalar azaltılmıştır. Bunun yanı sıra açık işe üç hafta süre içerisinde başvuramama kriteri ortadan kaldırılmış, bu pozisyondaki işlere hemen başvurabileceği hükme bağlanmıştır.

3. Dönem: Bu dönem 9 Kasım 1968 tarihinden sonraki tarihleri kapsamaktadır. Bu dönemin kapsamı 15 Ekim 1968 tarihli 1612/68 sayılı tüzük ile 68/360 sayılı yönetmelik ile saptanmıştır. Bu düzenlemelerin devreye girmesi ile işçilerin serbest dolaşımı üzerindeki kısıtlamalar tamamen ortadan kaldırılmış, dolayısıyla başka bir üye devlette çalışan diğer bir üye devlet vatandaşının hakları o ülke vatandaşı işçilerle aynı düzeye getirilmiştir.

2.2. İşçilerin Serbest Dolaşımı ile İlgili Topluluk Mevzuatı

Uluslararası bir yapılanma olan Avrupa Birliğinin hukuk sistemi uluslararası bir yapıda olup üye devletler üzerinde doğrudan uygulanabilmekte ve etki doğurabilmektedir. Birlik hukukuna göre doğrudan uygulanabilme; bir hukuk normunun bir üye devlette başka bir düzenlemeye ihtiyaç duyulmaksızın iç hukuk sistemine dahil olması demektir. Doğrudan etki doğurmak ise ulusal hukuk sistemine dahil olan bir hukuk normunun kişiler lehine haklar doğurması ve üye ülkelerde bulunan yargı mekanizmalarına karşı Birlik hukuku gerekçe gösterilerek öne sürülebilmesidir.

Birlik hukuku temelde birincil hukuk kaynakları ve ikincil hukuk kaynakları olarak kategorize edilmektedir. İşgücünün serbest dolaşımının incelenmesi konusunda oluşan Topluluk mevzuatının ortaya konulmasında bu ayrıma bağlı kalmak doğru bir yaklaşım olacaktır.

2.2.1. İşgücünün Serbest Dolaşımını Düzenleyen Birincil Hukuk Kaynakları

Avrupa Birliği hukuk sisteminde birincil hukuk kaynakları olarak kurucu anlaşmalar gösterilir. Bunun yanında Avrupa Topluluğunu ve Birliğini kuran anlaşmalar, planlar, ekler, protokoller, mektuplar, bunları değiştiren ve ekleme yapan belgeler de birincil hukuk kaynakları kapsamındadır. (Günür, 1996: 45)

İşgücünün serbest dolaşımı ile ilgili olarak topluluğu kuran anlaşmaların değişik maddelerinde dolaylı yollardan çeşitli ayrıntılar bulunmasına rağmen bu konudaki temel düzenlemelere 48, 49 ve 51. maddelerde rastlanmaktadır.

2.2.1.1. AET Antlaşmasının 48. Maddesi

Bu madde ile serbest dolaşımın genel kapsamı belirlenmiş olup vatandaşlığa dayalı ayrımcılık ile mücadele edilmesi, oturma hakkı ve serbest dolaşıma getirilen istisnalar gibi konular düzenlenmiştir. Antlaşmanın 48. maddesi şu düzenlemeleri kapsamaktadır: (EU Eur-lex a, 2008: 51)

a) Topluluk içerisinde işçilerin serbest dolaşımı en geç bir geçiş döneminin sonunda gerçekleştirilecektir. (geçiş dönemi 1969 yılı sonunda bitirilmiştir.)

b) İşçilerin serbest dolaşımı, üye devletlerin işçileri arasında istihdam, ücret ve diğer çalışma şartları konusunda uyrukluksu esasına dayalı her tür ayrımcılığı kaldırmayı gerektirir.

c) Serbest dolaşım; kamu düzeni, kamu güvenliği veya kamu sağlığı sebebiyle istisna tutulabilecek kısıtlamalar saklı kalmak şartıyla;

i) Fiilen yapılmış iş tekliflerini kabul etme

ii) Bu sebeple üye ülkeler içerisinde serbestçe dolaşma

iii) Üye devletlerin birinde o devlet uyruklarının istihdam edilmelerini düzenleyen yasa, tüzük ve idari düzenlemelere uygun olarak herhangi bir iş yapmak için oturma

iv) Bir üye devlette bir işte çalıştıktan sonra Komisyonca hazırlanacak uygulama yönetmelikleri yoluyla saptanacak düzenlemelere bağlı kalmak kaydıyla o üye ülke topraklarında bulunma hakkını kapsar.

d) Bu madde hükümleri kamu hizmetlerindeki istihdamlara uygulanmaz

2.2.1.2. AET Antlaşmasının 49. Maddesi

Bu madde genel olarak 48. maddede yer alan ve serbest dolaşımın önünü açan düzenlemelerin düzgün bir şekilde uygulanabilmesi için alınacak önlemleri içerir. (EU Eur-lex a, 2008: 51,52)

Bu madde hükümlerine göre Konsey, antlaşmanın yürürlüğe girmesi ile birlikte Komisyonun önerisini dikkate alarak Avrupa Parlamentosu ile işbir-

liği yapmak suretiyle, Ekonomik ve Sosyal Komiteye de danıştıktan sonra nitelikli çoğunlukla işçilerin serbest dolaşımını aşamalı olarak gerçekleştirmek adına çıkaracağı direktif veya tüzükler yoluyla:

a) Ulusal istihdam kurumları arasında sıkı bir işbirliği sağlamak

b) Gerek üye devletler arasında daha önce imzalanan antlaşmalardan, gerek ulusal mevzuatlardan kaynaklansın, yürürlükte kalmaları işçilerin serbest dolaşımına engel teşkil edebilecek idari uygulama ve usuller ile işe alınma sürelerini bir sisteme bağlı olarak ve kademeli bir biçimde ortadan kaldırarak

c) İstenildiği gibi iş seçme hususunda diğer üye devlet işçilerine ilgili devlet işçilerine konulandan farklı şartlar getiren ve üye devletler arasında daha önceden yapılan anlaşmaların veya iç hukuk normlarının belirttiği tüm süre ve diğer kısıtlamaları sistemli ve kademeli bir biçimde ortadan kaldırarak

d) Çeşitli bölge ve sanayi dallarında istihdam düzeyi ve hayat standartlarını ciddi tehlikelerden koruyacak durumlarda iş teklifleri ve iş taleplerini karşılamaya ve aralarında denge sağlamayı kolaylaştıracak uygun mekanizmalar kurarak gereken tedbirleri alır.

2.2.1.3. AET Antlaşmasının 51. Maddesi

Sosyal güvenlik ve onun her bir ülkeye özgü uygulamaları işgücünün serbest dolaşımında en büyük engellerden biri olma tehlikesini taşıyabilecektir. (Erdut, 1992: 14) Bu kapsamda antlaşmanın 51. maddesi işçilerin sosyal güvenlik ile ilgili hükümlerini ana hatlarıyla tanımlar ve şu başlıkları içerir. (EU Eur-lex a, 2008: 52)

Konsey, Komisyonun önerisiyle işçilerin serbest dolaşımını sağlamak adına, oybirliği ile karar almak suretiyle, sosyal güvenlik alanındaki gerekli tedbirleri alır. Bu nedenle göçmen işçilere ve onların bakmakla yükümlü olduğu kişilere

a) Bir sosyal yardıma hak kazanılması, bu hakkın korunması ve bu yardım miktarının belirlenmesi için değişik ülkelerin mevzuatlarında bulunan bütün sürelerin birleştirilmesine

b) Üye devletlerin topraklarında bulunan yerleşik kişilere ödemelerde bulunulmasına imkan verebilecek düzenlemeler yapar.

2.2.2. İşgücünün Serbest Dolaşımını Düzenleyen İkincil Hukuk Kaynakları

Avrupa Birliği hukukunda ikincil hukuk kaynakları, Avrupa Birliğinin organları tarafından konulan hukuku ifade eder. (Tekinalp, 2000: 69) Başka bir ifade ile ikincil hukuk, Birlik kurumları tarafından yapılmış tasarruflardır. (Yazılıtaş, 2008: 6) Topluluk organlarının antlaşmalarla verilen yetkiler çerçevesinde yaptıkları ve hiyerarşik olarak antlaşma hükümlerinden sonra gelen hukuktur. (Köktaş, 1999: 46) Avrupa Topluluğu Antlaşmasının 249. maddesine göre ikincil hukuk kaynakları olarak adlandırılan hukuki tasarruflar; topluluk tüzükleri, yönergeler, kararlar, tavsiye ve görüşlerdir.

İşçilerin serbest dolaşım haklarını düzenleyen AET antlaşmasının 48 ve 49. maddelerinde yer alan haklar ikincil kaynaklarla daha da genişletilmiştir. Bu tür ikincil kaynakların en önemlileri şunlardır. (Köktaş, 1999: 104)

- a) İşçilerin topluluk içinde dolaşmaları ve ikametleri üzerindeki kısıtlamaların ortadan kaldırılmasını düzenleyen 68/360 sayılı topluluk direktifi
- b) İşçilerin topluluk içinde serbest dolaşımını düzenleyen 1612/68 sayılı topluluk tüzüğü
- c) İşçilerin bir üye devlette çalışmaya başladıktan sonra o ülkede oturma haklarını düzenleyen 1251/70 sayılı topluluk tüzüğü
- d) Kamu düzeni, kamu güvenliği yada kamu sağlığı gerekçeleriyle üye devletlere tanınan serbest dolaşım hükümlerine getirilebilecek istisnaları düzenleyen 64/221 sayılı topluluk direktifi
- e) Yerleşme hakkı ve hizmetler ile ilgili hükümler konusunda üye ülke vatandaşlarının Topluluk içinde dolaşımını ve ikametleri üzerindeki kısıtlamaların ortadan kaldırılmasını düzenleyen 73/148 sayılı topluluk direktifi
- f) Üye devlet vatandaşlarının bir başka üye devlette serbest olarak çalıştıktan sonra o ülkede kalma hakkını düzenleyen 75/34 sayılı topluluk direktifi
- g) Avukatların hizmet üretme serbestliklerinin etkili olarak kullanılmasının kolaylaştırılmasını düzenleyen 77/249 sayılı topluluk direktifi
- h) Profesyonel eğitimin tamamlanması ve en az üç yıl süreyle staj yaptıktan sonra yüksek eğitim diplomasının elde edilmesinin tanınmasına ilişkin genel sistemi düzenleyen 89/48 sayılı topluluk direktifi
- i) Oturma hakkını düzenleyen 90/364 sayılı topluluk direktifi
- j) Mesleki çalışmalarına son veren işçilerle serbest çalışan kişilerin oturma hakkını düzenleyen 90/365 sayılı topluluk direktifi

k) Öğrencilerin oturma hakkını düzenleyen 90/366 sayılı topluluk direktifi.

İşçilerin serbest dolaşımının Avrupa Birliği için önemli bir konu olmasının yanı sıra, uygulama zorluklarının olması ve üye ülkelerdeki hukuki farklılıklar neticesinde ikincil kaynaklar alanında çok sayıda düzenleme yapılmıştır. Bu düzenlemeler içerisinde içerik ve kapsam itibarıyla üç tanesi ön plana çıkmaktadır. Bunlar; Muamele Eşitliği ve İşçi Ailesinin Korunmasına Yönelik 1612/68 Sayılı Topluluk tüzüğü, Üye Devletlerdeki Dolaşım ve İkamet Üzerindeki Kısıtlamaların Kaldırılmasına Yönelik 68/360 sayılı Topluluk direktifi ve İstisnalarla ilgili 64/221 sayılı Topluluk direktifidir.

2.2.2.1. Muamele Eşitliği ve İşçi Ailesinin Korunmasına Yönelik 1612/68 Sayılı Topluluk Tüzüğü

AET antlaşmasının 48. maddesinde; “İşçilerin serbest dolaşımı, üye devletlerin işçileri arasında istihdam, ücret ve diğer çalışma şartları konusunda uyrukluk esasına dayalı her tür ayrımcılığı kaldırmayı gerektirir.” hükmü uyarınca hazırlanan 1612/68 sayılı tüzüğün İstihdam ve İşçilerin Aileleri ile ilgili bölümünde konu, üç ana yönden düzenlenmiştir. (EU Eurlex b, 2008: 1-11, ayrıca Köktaş, 1999: 106-113)

İstihdam İçin Elverişlilik

Herhangi bir üye devletin vatandaşı, diğer bir üye devlette, o ülke vatandaşları ile aynı şekilde istihdam edilerek faaliyette bulunma hakkına sahiptir. İşçi ve işverenler, iş ve işçi bulabilmek için sözleşmeler yaparken vatandaşlığı esas alan hiçbir ayrımcılığa başvuramazlar. Açık bir işe girmek için başka üye ülke vatandaşlarına ev sahibi üye vatandaşlarına sağlanan öncelikler aynen tanınmalıdır. Fakat dilbilime ait bilgi gerektiren iş alanları için diğer üye ülke vatandaşları olumsuz etkilense de bu yasak uygulanmayacaktır.

Muamele Eşitliği

Vatandaşlığa esas muamele farklılıkları ortadan kaldırılmıştır. Bir üye devlet vatandaşı diğer bir üye devlette ücret, işten çıkartma, eski işine dönme ve yeniden işe alınma konularında vatandaşlıktan kaynaklanan farklı uygulamalara tabi tutulmamalıdır. Üye devlet işçilerinin sahip olduğu her türlü

sosyal ve vergi avantajlarına diğer üye ülke vatandaşları da sahip olacaktır. Çalışma şartlarının eşitlenmesi bakımından diğer üye ülke vatandaşlarına mesleki okullarda ve meslek içi eğitim kurumlarında ilgili üye ülke vatandaşlarıyla aynı şartlarda eğitim görmesi sağlanacaktır. Bunların yanı sıra diğer üye ülke vatandaşı işçiler sendikalara girme hakkına sahiptir. Bu işçilerin sendikalara girme hakları kamu düzeni gerekçe gösterilerek engellenemez. Ayrıca diğer üye ülke vatandaşları çalıştıkları bölgede konut edinmek için liste varsa eşit şartlarda bu listeye dahil olabilirler.

İşçi Ailesinin Korunması

Tüzüğün işçi ailesi ile ilgili hükümleri işçinin eşine, 21 yaşın altındaki çocuklarına ve bakmakla yükümlü olduğu kişilere ayrıca işçinin ve eşinin anne babasıyla bakmakla yükümlü oldukları yaşlı kimselere uygulanmaktadır. Üye devletler işçinin bakmakla yükümlü olduğu ya da işçilerin kendi ülkelerinde birlikte yaşadıkları diğer aile fertlerini kabul etmede kolaylık gösterme durumundadırlar. İşçilerin çocukları, ev sahibi ülkenin eğitim, çıraklık ve mesleki eğitim kurslarından aynı şartlarda yararlanma hakkına sahiptir. Diğer bir üye ülkede çalışan bir işçinin aile fertleri arasında üçüncü bir ülke vatandaşı bulunsa bile ücret karşılığında çalışma hakkına sahiptir. Göçmen işçinin üçüncü ülke vatandaşı olan eşi evlilikleri resmi olarak sona erinceye kadar o ülkede oturma hakkına sahiptir.

2.2.2.2. Üye Devletlerdeki Dolaşım ve İkamet Üzerindeki Kısıtlamaların Kaldırılmasına Yönelik 68/360 Sayılı Topluluk Direktifi

AET Antlaşmasınının 48. maddesinde geçen fiilen yapılmış iş tekliflerini kabul etme ve bu sebeple üye ülkeler içerisinde serbestçe dolaşma hakkının içeriği 68/360 sayılı direktif ile belirlenmiştir. Bu direktif temel olarak şu konulara vurgu yapmaktadır. (EU Eur-Lex c, 2008: 1-4 Ayrıca, Köktaş, 1999: 113)

Bir üye ülke vatandaşı işçiler bir kimlik kartı ve bir pasaport ile çalışıyor olduklarını belgelemeleri halinde başka bir üye ülkede oturma hakkına sahip olurlar. Aile üyeleri de işçiyle olan bağı ispatlayıcı belgeler sunmaları durumunda bu haktan yararlanırlar. İşçilerin kendi ülkelerinden aldıkları kimlik belgeleri diğer üye devletlerde geçerli bir kimlik belgesi olarak kabul edilmeli ve buna dayanarak oturma izni verilmelidir. Bu kimlik belgeleri bir

üye ülkenin Topluluğa katılmasından önce düzenlenmesi halinde bile sonuç değişmez.

2.2.2.3. İstisnalara Ait 64/221 Sayılı Topluluk Direktifi

Topluluğu Kuran Antlaşmanın 48. maddesinde serbest dolaşım konusuna getirilecek kısıtlamalar üzerinde durulmaktaydı. Bu kısıtlamalar ile ilgili ayrıntılar 64/221 sayılı direktifte ele alınmış bulunmaktadır. (EU Eurlex d, 2008: 1-3)

64/221 sayılı direktif, üye devletler tarafından kamu düzeni, kamu sağlığı veya kamu güvenliği gerekçe gösterilerek kısıtlama yapılabileceğini belirleyen Antlaşmanın 48. maddesinde yer alan bu unsurların hangi durumda kabul edilebileceği, hangi durumlarda kabul edilemeyeceği ile ilgili hususları ortaya koymaktadır.

Bu kapsamda 64/221 sayılı direktif ile kamu düzeni, kamu sağlığı ya da kamu güvenliği konularında kişilerin ülkelere girmelerine veya ikamet etmelerine ilişkin kısıtlayıcı prensipler belirlenmekte, bu kapsamdaki kişilerin sınır dışı edilmesi ile ilgili prensiplere değinilmektedir.

3. Türkiye-AB İlişkilerinde Serbest Dolaşım

Türkiye ile Avrupa Birliği arasında katılıma yönelik ilişkiler 1963 yılında imzalanan Avrupa Ekonomik Topluluğu ile Türkiye Arasında Bir Ortaklık Yaratın Antlaşma (Ankara Antlaşması) ile başlamıştır. Ankara Antlaşması, amacı, Toplulukla ortaklık antlaşması imzalayan devletin ekonomisini güçlendirmek, halkının iş ve yaşam koşullarını iyileştirmek suretiyle söz konusu devletin ileride Topluluğa tam üye olmasını kolaylaştırmak olan anlaşmaların ikinci örneğini (ilk örnek Yunanistan) oluşturmaktadır. (Özdemir, 1999: 62)

Ankara Antlaşmasına göre ortaklık; bir hazırlık dönemi, bir geçiş dönemi ve son dönemden oluşmaktadır. Antlaşmanın 3. maddesi 5 yıl süren bir hazırlık dönemi içerisinde Türkiye'nin Topluluktan aldığı yardımla ekonomisini güçlendirmesini ön görmüştür. 5 yılın bitmesiyle 1970 yılında geçiş dönemini düzenlemek adına Katma Protokol imzalanmıştır. Ankara Antlaşması ile ayrılmaz bir bütün oluşturan Katma Protokol Topluluk ile Türkiye arasında gümrük birliğinin ötesinde işgücünün serbest dolaşımına yönelik bir ekonomik bütünleşme ön görmüştür. (Berksu, 1999: 43)

3.1. Ankara Antlaşmasına Göre İşçilerin Serbest Dolaşımı

Ankara Antlaşması Avrupa Birliği'nin dış ülkelerle yaptığı antlaşmalar arasında AB üyesi olmayan ülkelerin vatandaşlarının AB içerisinde serbest dolaşım haklarını düzenleyen bir antlaşma örneğidir. Bu antlaşmanın "Geçiş Döneminin Uygulanması" başlığı altında yer alan 12. maddesine göre: "Akit taraflar, işçilerin serbest dolaşım haklarının aşamalı olarak aralarında güveneye alınmasını sağlamak amacıyla Topluluğu Kuran Antlaşmanın 48, 49 ve 50. maddelerinden esinleneceklerini kabul ederler."

Antlaşmanın ilkelerini düzenleyen 1. bölümün 7. maddesinde ise şu hükümler bulunmaktadır: "Akit taraflar, antlaşmadan doğan yükümlülüklerin yerine getirilmesini temin etmek için genel veya özel nitelikteki gerekli düzenlemelerin tümünü yapmalıdır. Taraflar, antlaşmanın hedeflerine ulaşmayı tehlikeye atması muhtemel herhangi bir düzenlemeden kaçınmalıdır"

3.2. Katma Protokole Göre İşçilerin Serbest Dolaşımı

Katma Protokol işçilerin serbest dolaşımına ilişkin geniş kapsamlı düzenlemeler getirmiştir. Bu düzenlemeler ilgili protokolün 36, 37, 38, 39 ve 41. maddelerinde yer bulmaktadır. (DPT a, 2008: 66-67)

Katma Protokolün 36. Maddesi

Türkiye ile Topluluk üyesi ülkeler arasında işçilerin serbest dolaşımı Ortaklık Antlaşmasının 12. maddesinde yer alan ilkelere uygun şekilde, antlaşmanın yürürlüğe giriş tarihinden 12. yılın sonu ile 22. yılın sonu arasında kademeli olarak gerçekleştirilecektir. Ortaklık Konseyi bu konuda gerekli usulleri kararlaştıracaktır.

Katma Protokolün 37. Maddesi

Her üye devlet Toplulukta çalışan Türk işçilerine çalışma şartları ve ücret bakımından Topluluk üyesi diğer işçilere göre uyrukluktan ötürü herhangi bir farklı işleme yer vermeyen bir rejim tanır.

Katma Protokolün 38. Maddesi

Türkiye ile Topluluk üyesi devletler arasında işçilerin serbest dolaşımının kademeli olarak gerçekleştirilmesine kadar Ortaklık Konseyi, Türk uy-

ruklu işçilerin her üye devlette çalışmalarını kolaylaştırmak amacıyla, bu işçilerin serbestçe meslek ve yer değiştirmelerinden ortaya çıkan tüm sorunları ve özellikle çalışma ve oturma izinlerinin uzatılmasını inceleyebilir. Bu amaçla Ortaklık Konseyi üye ülkelere tavsiyelerde bulunabilir.

Katma Protokolün 39. Maddesi

Bu protokolün yürürlüğe girmesinden sonra bir yıl içinde Ortaklık Konseyi, Topluluk içinde bulunan Türk işçileri ve onların Topluluk içinde bulunan aileleri için sosyal güvenlik hakları ile ilgili düzenleme yapmalıdır. Bu düzenlemeler, Türk vatandaşı işçiler için yapılacak düzenlemelere uygun olarak her bir üye devlette yaşlılık aylığı, ölüm yardımları ve malullük ödemeleri ile aynı zamanda işçilerin ve Topluluk içinde yaşayan aile üyelerinin sağlık hizmetlerinden yararlanmaları konularında her bir üye devlette geçirdikleri sürelerin bir araya getirilmesine imkan tanınmalıdır. Bu düzenlemeler üye devletlere Türkiye’de geçirilen sürelerin göz önüne alınması yükümlülüğünü getirmez. Bu bahsedilen düzenlemeler, işçi ailesinin Topluluk içinde yaşaması şartıyla aile yardımlarından yararlanılmasını güvence altına almaktadır. Hak edilen yaşlılık aylığı, ölüm yardımı ve malullük ödemelerinin Türkiye’ye transferi mümkün olmaktadır.

Katma Protokolün 41. Maddesi

Akit taraflar, aralarında yerleşme hakkına yeni kısıtlamalar koymaktan kaçınırlar.

3.3. Ortaklık Konseyi Kararları

Ortaklık Konseyi, Türkiye ile Avrupa Topluluğu arasında Ankara Antlaşması ile kurulan ortaklık antlaşmasının temel karar alma organıdır. Ortaklık Konseyi, Ankara antlaşması ile Katma Protokolde belirlenen amaçlara ulaşabilmek adına alınacak kararlar için oluşturulmuştur. Ortaklık Konseyi iki taraftan oluşmaktadır. Bir tarafta Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin temsilcileri, diğer tarafta üye devleti ülkelerin temsilcileri ile Konsey ve Komisyondan gelen üyelerden oluşmaktadır. Her iki tarafın toplamda birer oyu vardır ve kararlar oybirliği ile alınmaktadır. (DPT b, 2008: 1)

Ankara Antlaşması ve Katma Protokolde yapılan düzenlemeler Türkiye ile Topluluk arasında serbest dolaşımın tüm Türk vatandaşlarını ve Topluluk

üyesi ülke vatandaşlarını kapsamı gerektiği yönündeydi. Ancak özellikle 1970'li yıllardan sonra ortaya çıkan bazı ekonomik, sosyal ve siyasi gelişmeler sonucunda Türk işçilerinin serbest dolaşımı sadece bir üye devlette çalışan Türk vatandaşlarına yönelik olarak sınırlandı.

Bu çerçevede, Ortaklık Konseyinde yapılan görüşmelerden 20 Aralık 1996 tarihinde 2/76 sayılı karar, 19 Eylül 1980 tarihinde de 1/80 ve 3/80 sayılı kararlar çıkmıştır. Bu kararlar bir üye devlette yasal olarak çalışan Türk vatandaşlarının serbest dolaşım haklarını daha kapsamlı olarak düzenlemektedir.

3.3.1. 2/76 Sayılı Karar

Avrupa Topluluğu ile Türkiye arasında imzalanan ortaklık antlaşmasınının 12. maddesine ve Katma Protokolün 36. maddesine dayanarak alınmış bir karardır. (Yüksel, 2007: 60) 2/76 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı, Türk işçilerinin Topluluk içerisinde serbest dolaşımı ile ilgili getirdiği hükümlerin önemli olanları şunlardır: (DPT c, 2008: 111-113)

a) Topluluk üyesi devletlerden birinde yasal bir şekilde üç yıl çalışan bir Türk işçisi, Topluluk üyesi devlet uyruklu işçilere tanınan önceliklere hak kazanır, normal şartlarda yapılan ve söz konusu devletin iş bulma kurumlarında iş, çalışma alanı ve bölge itibarıyla kayıtlı bulunan işlere başvurabilir.

b) Topluluk üyesi bir devlette beş yıl yasal bir şekilde çalıştıktan sonra bir Türk işçisi aynı ülkede kendi istediği herhangi bir ücretli işe girme serbestisine sahip olur. Haklar saklı kalır.

c) Topluluk üyesi devlet ya da Türkiye, eğer iş piyasalarının dengesinin bozulduğu ya da bozulacağı tehlikesi nedeniyle belli bir bölgede, etkinlik alanında yada belli bir iş kolundaki yaşam standardını yada istihdam seviyesini ciddi şekilde tehlikeye sokacağı kanısına varırsa, ilgili devlet yukarıdaki maddeleri uygulamaktan kaçınır.

d) Topluluk, eğer talep ettiği işgücünü üye devletler piyasasından karşılayamıyorsa ve yasa, tüzük veya idari karar ile belirlenen hükümler çerçevesinde işgücü açığını üye devlet uyruğu olmayan işçiler ile karşılama kararı almışlar ise Türk işçilerine öncelik tanıyacaklardır.

3.3.2. 1/80 Sayılı Ortaklık Konseyi Kararı

2/76 sayılı Ortaklık Konseyi kararında dört yıl sonra alınan 1/80 sayılı Ortaklık Konseyi Kararında Türk işçilerinin serbest dolaşımı ile ilgili belli başlı şu hükümler bulunmaktadır: (DPT c, 2008: 140-142)

a) Bir üye devletin işgücü piyasasına yasal olarak dahil bulunan bir Türk işçisinin onunla birlikte oturma hakkına sahip aile bireyleri o üye devlette üç yıl ikamet ettikten sonra Topluluk üyesi devlet işçilerine tanınan öncelik saklı kalmak kaydıyla her türlü işe başvurmak hakkına sahiptir.

b) Ayrıca o üye devlette dört yıl yasal çalışmadan sonra dilediği bütün ücretli işlere serbestçe girme hakkına, beş yıl ikamet ettikten sonra diledikleri bütün ücretli işlere serbestçe girme hakkına sahiptirler.

c) Ev sahibi ülkede mesleki bir eğitim programını tamamlayan Türk işçilerinin çocukları bu üye devletteki oturma sürelerine bakılmaksızın, anne veya babasından birinin ilgili üye devlette en az üç yıldır yasal olarak çalışıyor olması kaydıyla söz konusu üye devlette her türlü işe başvurabilirler.

d) Topluluk üyesi devletler, işgücü piyasalarına yasal olarak dahil olan Türk işçilerine ücret ve diğer çalışma koşulları bakımından Topluluk işçilerine göre farklılık içermeyen bir rejim uygularlar.

3.3.3. 3/80 Sayılı Ortaklık Konseyi Kararları

Topluluk içerisinde çalışan Türk işçilerinin ve ailelerinin sosyal güvenlik haklarını düzenleyen 3/80 sayılı karar, Katma Protokolün 39. maddesine göre kabul edilmiştir. Bu kararın genel uygulama alanları şunlardır. (DPT c, 2008: 151,152)

a) Bir yada üye devletin mevzuatına tabi olan Türk uyruklu işçilere, bu işçilerin üye devletlerden birinin sınırları içinde ikamet eden aile bireyelerine ve bu işçilerin dul ve yetimlerine uygulanmaktadır.

b) Bu karar sosyal güvenliğin; hastalık ve analık yardımları, malullük yardımları (iş görebilme kapasitelerini yükseltmek için yapılan yardımlar dahil), yaşlılık yardımları, dul ve yetim yardımları, iş kazaları ve meslek hastalıklarına yönelik yardımlar, ölüm ödenekleri, işsizlik yardımı, aile yardımları dallarına ilişkin tüm mevzuata uygulanır.

c) Bu kararın özel bazı hükümleri saklı kalmak kaydıyla üye devletlerin birinin sınırları içinde ikamet eden bu karar kapsamındaki kişi, herhangi bir

üye devletin mevzuatı ile öngörülen yükümlülüklerle o üye devletin vatandaşlarıyla aynı koşullarda tabi olur ve yardımlardan aynı koşullarda faydalanır.

3.4. Türk İşçilerinin AB Ülkelerinde Serbest Dolaşımı ile İlgili Adalet Divanı Kararları

Avrupa Topluluğu Adalet Divanı, AET Antlaşmasınının 177. maddesine göre Türkiye ile Topluluk arasında yapılan Ortaklık Antlaşmaları ve bunlara dayanılarak çıkartılan Ortaklık Konseyi Kararlarını yorumlayarak verdiği kararlar ile gerek Türk işçilerinin durumunu gerekse Türkiye ile Topluluk arasındaki ilişkilerin hukuki yönüne ışık tutmuştur. Adalet Divanının bu kapsamda değerlendirilecek belli başlı davalarında ortaya çıkan sonuçlar şu şekilde özetlenebilir.

Meryem Demirel Davasında (ABHaber a, 2002: 1-8), Topluluk ile Türkiye arasında imzalanan Ankara Antlaşması ve buna dayanılarak çıkartılan Katma Protokolün topluluk hukukunun bir parçası olduğu kabul edilmiş ve ATAD'ın bu konuda yorum yapma yetkisi olduğu belirlenmiştir.

Salih Zeki Sevince Davasında (ABHaber b, 2002: 1-8), Ankara Antlaşması ve Katma Protokolün topluluk hukuku içerisinde değerlendirildiği teyit edilmiş ayrıca 2/76, 1/80 ve 3/80 sayılı Ortaklık Konseyi Kararlarının üye ülkelerde doğrudan uygulanabileceği yani üye ülkelerde ek bir düzenleme yapılmasına gerek olmadığına hükmedilmiştir. Bunlara ek olarak Ortaklık Konseyi Kararlarında belirtilen hususlara yeni kısıtlamalar getirilemeyeceği ortaya konmuştur. Karar ayrıca yasal çalışma konusuna da değinmiş ve yasal çalışmanın istihdam piyasasının istikrarı gibi kriterlerle bir arada ele alınacağını belirterek Türk işçilerinin çalışma hakkının ikamet hakkından ayrı düşünülmemeyeceğini ortaya konulmuştur.

Kazım Kuş davasında (ABHaber c, 2002: 1-8) yasal istihdamın işgücü piyasasında istikrarlı ve güvenli bir pozisyona bağlı olması teyit edilmiştir. Kararda ayrıca 1/80 sayılı OKK'nın 6. maddesinde yer alan "Bir üye devletin işgücü piyasasına yasal olarak dahil olan Türk işçisinin o üye devlette bir yıllık yasal çalışmadan sonra eğer iş mevcut ise, aynı işverenin yanında çalışma iznini yenileme hakkına sahiptir" hükmünün Türk işçisinin üye ülkelere hangi şartlarda giriş yaptığına veya o ülkede ikamet hakkını nasıl elde ettiğine bağlı olmadığı belirtilmiş ve evliliğin bitmesi gibi bir durumda dahi Türk işçisinin bu hakkını kullanmaktan mahrum bırakılmayacağı dile getirilmiştir. Son olarak ise, çalışma izninin verilmesinin ikamet izninin de ve-

rilmesine sebep olacağı üzerinde durularak üye ülkelerin ancak bu maddenin uygulanmasını sağlayacak önlemler alabileceği belirtilmiştir.

Sonuç

İşçilerin serbest dolaşımı ile ilgili mevzular, Avrupa Birliğinin iç pazar mevzuatı kapsamında yer alan malların, hizmetlerin ve sermayenin serbest dolaşımı ile iç içe ve koordineli bir şekilde düzenlenmiştir. İşçilerin serbest dolaşımı ile ilgili doğrudan yapılan düzenlemelerin bir kısmı birincil hukuk alanında kalmakla birlikte ağırlıklı olarak ikincil kaynaklardan oluşmaktadır.

Avrupa Topluluğunu kuran antlaşmanın 48-51. maddelerinde belirtilen işçilerin serbest dolaşımı, üç aşama halinde çıkartılan direktif ve tüzüklerle desteklenerek uygulanmaktadır. Bu düzenlemelere göre serbest dolaşımın kapsamına, her AB ülkesi vatandaşın çalışmak veya iş aramak için diğer üye ülkelere gidebilmeleri, gerek işçiler gerekse aileleri için buldukları üye devlette eşit muamele görme garantisi, mesleki niteliklerin karşılıklı olarak tanınması, vatandaş hakları ve sosyal güvenlik gibi konular girmektedir. Günümüzde Birlik içerisinde işgücü mobilitesi yüksek düzeyde olmasa bile mevzuat tarafıyla yapılan bu düzenlemeler, tek pazarın daha etkin olması, ekonomi politikalarının yakınlaştırılması ve siyasi birlik yolunda önemli etkilere sahiptir.

Öte yandan işçilerin serbest dolaşımına AB'nin genişleme süreci açısından bakıldığında ortaya farklı bir durum çıkmaktadır. AB'ye üye olan ülkeler içerisinde sosyal ve ekonomik yapısı Birlik ortalamalarının gerisinde olan bazı ülkelere, İspanya, Portekiz ve Yunanistan örneğinde olduğu gibi, geçiş dönemleri uygulanmıştır. Bu geçiş dönemlerinin konulmasındaki temel etkenler o ülkelerin işgücü piyasalarının yapısal farklılıkları, ekonomik farklılıklar ve o ülke vatandaşlarının Birlik içerisinde yoğun bir şekilde bulunması gibi sebeplerdir.

İşçilerin serbest dolaşımına ilişkin olarak Türkiye ve Avrupa Birliği arasındaki düzenlemeler Ankara Antlaşması ve Katma Protokol ile başlamıştır. Başlangıçta tüm Türk işçilerini kapsaması öngörülen serbest dolaşım, özellikle 1970'li yıllarda ortaya çıkan bir takım ekonomik gelişmelerin etkisiyle sadece Topluluk içerisinde bulunan Türk işçilerine indirgenmiştir. Ortaklık Konseyinde alınan kararlara göre şekillenen bu uygulama ilerleyen yıllarda ortaya çıkan bireysel olayların ATAD bünyesine taşınmasıyla yorumu daha açık bir hale getirilmiştir.

Günümüzde Türkiye'nin genç nüfusu göz önünde bulundurulduğunda Birlik içerisine doğru işgücü transfer eğilimlerinin artacağı kuşkusuzdur. Türkiye'nin AB ile olan ilişkilerinde gelinecek noktada bu hareketin tam üyelik ekseninde yürütülmesi çok daha muhtemel görülmektedir. Türkiye'nin tam üyelik durumunda bile İspanya, Portekiz ve Yunanistan örneğinde olduğu gibi benzer kaygılardan dolayı geçiş dönemi uygulanmasına kesin gözüyle bakılmaktadır.

Son olarak, Ankara Antlaşması, Katma Protokol, Ortaklık Konseyi Kararları ve ATAD kararlarının bütününde ele alınan Türk işçilerinin hakları hiçbir zaman arzu edilen seviyeye ulaşmamıştır. Türk işçilerinin durumunu AB üyesi ülke işçilerinin seviyesine çıkartacak uygulamalar, AB tarafından ekonomik gerekçelerle zayıflatılmıştır. Mevcut durumda Türkiye'nin AB ile müzakere sürecinde olduğu düşünüldüğünde, bu konunun bu süreçte ele alınarak Türk işçilerine üye ülke işçileri ile benzer şartları sağlayacak açılımların yakalanması gerekmektedir.

Kaynakça

- ABHaber a, (2002), **Demirel Kararı**, www.abhaber.net/karar1.htm, Erişim: 05.02.2002
- ABHaber b, (2002), **Sevince Kararı**, www.abhaber.net/karar2.htm, Erişim: 05.02.2002
- ABHaber c, (2002), **Kuş Kararı**, www.abhaber.net/karar3.htm, Erişim: 05.02.2002
- Avrupa Birliği Genel Sekreterliği (2008); **AB'nin Genişleme Sürecinde Kişilerin Serbest Dolaşımı**, <http://www.abgs.gov.tr/index.php?l=1&p=21638>, Erişim : 25.09.2008
- Berksu, Şengül (1999); **Avrupa Birliğinde Yaşayan Türk İşçilere ve Ailelerine Ortaklık Mevzuatı ile Tanınan Haklar ve Avrupa Toplulukları Adalet Divanı Kararları**, Ankara, T.C Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Yurtdışı İşçi Hizmetleri Genel Müdürlüğü Yayını
- Çimen, Ahmet (1996); **Gümrük Birliği ve Avrupa Topluluğu Türkiye İlişkileri**, Ankara, Kendi yayını
- Devlet Planlama Teşkilatı a, (2008); **Ankara Antlaşması ve Katma Protokol** <http://www.dpt.gov.tr/abigm/tabi/oakp/Ankara%20Anlasmasi%20ve%20Katma%20Protokol.pdf>, Erişim 25.09.2008
- Devlet Planlama Teşkilatı b, (2008); **AT Türkiye Ortaklık Konseyi**, <http://www.dpt.gov.tr/abigm/tabi/ortorg/attok.htm>, Erişim 21.09.2008
- Devlet Planlama Teşkilatı c, (2008); **Türkiye-Avrupa Topluluğu Ortaklık Konseyi Kararları Cilt 1**, http://www.dpt.gov.tr/abigm/Yayinlar/TATOKK%20Cilt1_1964-2000.pdf, Erişim: 07.09.2008

- Erdut, Zeki (1992); **Avrupa Topluluğuna Tam Üyelik Bakımından Türk Endüstri İlişkileri Sisteminin Değerlendirilmesi**, Ankara, Kamu İşletmeleri İşverenleri Sendikası
- European Union-Eur-Lex a, (2008); **Treaty Establishment The European Economic Community** <http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/index.htm>, Erişim: 09.09.2008
- European Union Eur-lex b, (2008); **Regulation 1612/68** <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31968R1612:EN:HTML>, Erişim: 10.09.2008
- European Union Eur-lex c, (2008); **Council Directive 68/360** http://eur-lex.europa.eu/ta-pi/cgi/sga_doc?smartapi!celexapi!prod!CELEXnumdoc&lg=EN&numdoc=31968L0360&model=guichett, Erişim: 11.09.2008
- European Union Eur-lex d, (2008); **Council Directive 64/221**, <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31964L0221:EN:HTML>, Erişim: 12.09.2008
- Günüğür, Haluk (1995); **Türk İşçilerinin Avrupa Birliğinde Serbest Dolaşımı**, Ankara, TCMB Yayını-AB El Kitabı,
- Karluk, S Rıdvan (2002); **Avrupa Birliği ve Türkiye**, İstanbul, Beta Yayınevi, Genişletilmiş 6. Baskı
- Köktaş, Arif (1999); **Avrupa Birliğinde İşçilerin Serbest Dolaşım Hakkı ve Türk İşçilerinin Durumu**, Ankara, Nobel Yayınevi, 1.Baskı
- Özdemir, Salih (1999); **Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinde İşçilerin Serbest Dolaşımı**, Ankara, DPT Yayını-Yayın No: 2494
- Tekinalp, Ünal vd. (2000); **Avrupa Birliği Hukuku**, İstanbul, Beta Yayınevi, Güncelleştirilmiş 2. Baskı
- Yazılıtaş, Ahmet (2008); **Avrupa Birliğinde İnsan Hakları**, http://www.egm.gov.tr/egitim/dergi/eskisayi/36/web/anayasa_hukuku_insan_haklari/ahmet_yazilitas.htm, Erişim: 26.09.2008
- Yüksel, Saadet (2007); **Avrupa Birliğinde İşçilerin Serbest Dolaşımı ve Türk İşçilerinin Statüsü**, İstanbul, Arıkan Basım, Yayım, 1.Baskı